

पंचायती राज संस्थांमधील महिला प्रतिनिधींच्या महिला सक्षमीकरणाचा अभ्यास

शुभांगी एस.होवाळ¹ सय्यद आर.जे²

¹पी एच डी संशोधक विद्यार्थी, वसंतदादा पाटील महाविद्यालय, पाटोदा जिल्हा बीड.

²प्राध्यापक राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख, तेरणा महाविद्यालय, उस्मानाबाद.

Corresponding Author: शुभांगी एस.होवाळ

DOI- 10.5281/zenodo.13382754

गोषवारा:

पंचायती राज संस्थांमधील बहुतांश महिला एकतर सशक्त आहेत किंवा अंशतः सक्षम आहेत, त्यामुळे समस्या आहेत.कार्यक्रम समजून घेऊन त्याची अंमलबजावणी करताना अडचणींचा सामना करावा लागतो. त्यामुळे महिलांमध्ये शिक्षणाबाबत जागरूकता वाढली आहे, यासोबतच जबाबदारीचे गांभीर्य आणि विचार मांडण्याची क्षमता विकसित झाली आहे. महिलांचे स्थानिक लोकांच्या गटांना राजकीय सहभागाद्वारे जोडल्याने आर्थिक स्वावलंबन आणि सामाजिक परिस्थिती सुधारली आहे. आता:हे स्पष्ट आहे की राज्यघटनेतील 73 वी घटनादुरुस्ती हा महिला सक्षमीकरणाचा प्रगतीशील मार्ग आहे. स्तरित पंचायत प्रणालीप्रत्येक स्तरावर महिलांचे प्रतिनिधित्व वाढले आहे. आज महिला मुख्य राजकीय पदे भरत आहेत.त्या पदांशी संबंधित काम मोठ्या आवडीने आणि समर्पणाने करत आहेत आणि आपले स्थान मजबूत करत आहेत. भारतीय राजकारणात महिलांची वाढ सहभागाने इतर महिलांना आत्मविश्वास दिला वाढत आहे आणि अनेक अडथळ्यांना तोंड देत आहे आणि गैर-राजकीय कुटुंबे असूनही त्यांना आणि त्यांच्या गावांना उपलब्ध असलेल्या संधी समाजाच्या विकासाच्या इच्छेनुसार ते जनतेचे प्रतिनिधित्व करतात आहे. 21 व्या शतकातील स्तरीय पंचायती राज व्यवस्थेत महिलांच्या स्थितीची प्रगती नक्कीच संध आहे पण सकारात्मक नाही. ७४ व्या घटनादुरुस्तीने महिलांना संरक्षण दिले आहे. महिलांच्या 33% जागा वाढवून, सक्षमीकरणाचा मार्ग मोकळा झाला आहे. 2022 मध्ये कुठेभारतात महिला पंचायत प्रतिनिधींची संख्या अंदाजे आहे 15 लाख. तर पहिल्या लोकसभेत २४ महिला खासदार होत्या. आणि आज 16 व्या लोकसभेत 68 आहेत. तीच पहिली राज्यसभा भारतात 15 महिला खासदार असून सध्या 68 आहेत. अनेक राज्ये महिलांच्या निवाऱ्याचीही व्यवस्था करण्यात आली आहे.

कळ शब्द- पंचायती राज, महिला सक्षमीकरण, महिला प्रतिनिधि

प्रस्तावना:

स्वातंत्र्यानंतरची पंचायती व्यवस्था:

स्वातंत्र्यानंतर पंचायतींना महत्त्व दिले गेले आणि घटनेच्या कलम ४० नुसार राज्यांना पंचायती निर्माण करण्याचा अधिकार दिला आहे. संविधानाच्या 7 व्या भागात तयार करण्याचा अधिकार प्राप्त झालाअनुसूचीच्या एंटी 5 मध्ये ग्रामपंचायतींचा समावेश करून राज्यांनाही यासंबंधी कायदे करण्याचा अधिकार आहे मिळाले. बळवंत राय मेहता यांच्या अध्यक्षतेखाली 1957 मध्ये गावोगाव समित्या स्थापन करून गाव गटांना थेट प्रतिनिधित्व. सनदी पंचायती ब्लॉक स्तरावर चार्टर्ड आणि नामनिर्देशि सदस्यांसह पंचायत समित्या आणि जिल्हा स्तरावर 1 एप्रिल 1958 रोजी स्थापन झालेल्या कौन्सिलची स्थापना करण्याचा प्रस्ताव होता. या शिफारशीच्या आधारे 1959 मध्ये डॉ राजस्थान विधानसभेने पंचायती राज कायदा मंजूर केला.पारित केलेल्या आणि लागू केलेल्या कायद्यांच्या तरतुदींवर EC ऑक्टोबर महिन्यात राजस्थानच्या नागौर जिल्ह्यात पंचायत यंत्रणा कार्यान्वित झाली. पंचायत संस्थांच्या कामांचा आढावा आणि त्यात सुधारणा करण्यासाठी 1986 मध्ये

एल.एम.सिध्वी एक समिती स्थापन करण्यात आली ज्यामध्ये ग्रामपंचायती होत्या

गावाची पुनर्रचना करण्यासाठी हा निर्णय घेण्यात आला.,1988 च्या लोकांसाठी राष्ट्रीय दृष्टीकोन योजना पंचायत ते जिल्हा परिषदेपर्यंत ३०% जागा 1974 मध्ये स्थापन करण्यात आलेल्या समितीने अशा प्रकारे प्रस्तावित करण्याची शिफारस केली ज्यामध्ये अशा पंचायती स्थापन करण्याची शिफारस करण्यात आली होती महिला आहेत. 64वी घटनादुरुस्ती 1989 मध्ये लोकसभेत मांडण्यात आली. ज्यामध्ये पंचायत राज संस्थांना घटनात्मक मान्यता देण्यात आली.

जो लोकसभेत देण्यासाठी मांडण्यात आला होता लोकसभेने पास केले पण राज्यसभेने स्वीकारले नाही फिकट. यानंतर 1991 मध्ये 72वी राज्यघटना दुरुस्ती विधेयक सादर करण्यात आले जे निवड समितीकडे पाठवण्यात आले ज्याने 1992 मध्ये या विधेयकाला संमती दिली. प्रदान केले आणि विधेयकाची संख्या 73 व्या संविधानात बदलली दुरुस्ती करण्यात आली आहे. ज्याला 20 एप्रिल 1993 रोजी राष्ट्रपतींनी मान्यता दिली होती संमती दिली गेली आणि 24 एप्रिल 1993 पासून 73 वा

घटनादुरुस्ती अंमलात आली ज्यामध्ये एक नवीन अध्याय 9 या प्रकरणातील पंचायत शीर्षकातून कलम 16 जोडले. आणि 11वीचे वेळापत्रक जोडून त्यात 29 विषयांचा समावेश करण्यात आला. हा कायदा संदेश विभागाच्या नवीन विभागात समाविष्ट करण्यात आला आहे. युग सुरू झाले आणि पंचायतीला घटनात्मक मान्यता मिळाली. ते घडलं. विकासाची उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठी पंचायत राज्ये 17 शाश्वत विकास उद्दिष्टे 9 थीममध्ये विभागली आहेत असे काय घडले ज्यामुळे विविध केंद्र व राज्य सरकारे योजना आणि कार्यक्रमांमधून संसाधने वापरणे विकसित करता येईल. जे खालील प्रमाणे आहेत:-

1. आरोग्य गाव - 100% आरोग्य तपासणी लसीकरण, संस्थात्मक वितरण, पोषण आणि लवकर बालपण
2. काळजीद्वारे सर्वांसाठी निरोगी जीवन सुनिश्चित करणे करण्यासाठी .
3. दीर्घायुष्यासह ग्रामीण उत्पन्नाची पातळी वाढवणे आणि रोजगाराभिमुख योजनांची खात्री करणे.
4. मुलांसाठी अनुकूल - गावातील शाळांमध्ये 100% नोंदणी दर्जेदार शिक्षण, बालकांचे लसीकरण, थेंब
5. हिंसा कमी करणे, बालमजुरी आणि बाल तस्करी थांबवणे.
6. पर्यावरण स्वच्छ पाणी – प्रत्येक घरासाठी स्वच्छ पिण्यायोग्य पाणी गलिच्छ पाण्याची व्यवस्था आणि प्रक्रिया आणि शुद्धीकरण इ. करण्यासाठी.
7. निरोगी आणि हिरवीगार गावे – गावांमध्ये घन आणि द्रव कचरा. व्यवस्थापन हिरवे आच्छादन, जैवविविधता वाढवणेची व्याख्या.
8. आत्मांधनभायर ग्राम – गावांमध्ये ग्रामपंचायत भवन, अंगणवाडी केंद्र शाळा, आरोग्य केंद्र, समाजसेवा केंद्र आणि शाळांमध्ये मुला-मुलींसाठी स्वतंत्र सुविधा
9. सुर्धित ग्राम - ग्रामस्थांचे जीवनमान सुधारणे. आणि विविध योजनांच्या माध्यमातून लोकांचे संरक्षण करणे दिव्यांगांना मूलभूत सामाजिक सुविधा उपलब्ध करून देणे इत्यादी सुविधा पुरविणे.
10. सुशासित गावे – चांगली सार्वजनिक वितरण व्यवस्था प्रभाग महिला, बालक आणि गाव याची खात्री करणे बैठकीची नियोजित संस्था, कार्यात्मक स्थिती संघटना, गाव संघटना इ.
11. मधला धहूतेशी ग्राम - गर्भवती महिलांसाठी केंद्र टक्केवारी लसीकरण, संस्थात्मक वितरण, जन्मपूर्व आणि प्रसूतीनंतरच्या काळजीसाठी, महिला आणि मुलींच्या विरोधात महिलांवरील गुन्हे कमी करण्यासाठी सामाजिक-आर्थिक आणि राजकीय क्रियाकलापांमध्ये मिसळणे.
12. कॉर्पोरेट ते पंचायत - हे पद जबाबदारीची जाणीव देते. अपरिहार्यपणे पंचायत आणि कॉर्पोरेट परस्पर

बनवतेत्यात भर पडल्यास विकासकामांना अभूतपूर्व गती मिळेल.

13. बुरख्याच्या पलीकडे - स्टिरियोटाइपने बांधलेल्या समाजातील महिला आणि जगांमध्ये एक गोष्ट होती जी आजही आहे भारतात सध्या आहे, यालाच स्त्रिया बुरखा म्हणतात तुम्हाला खऱ्या जगात येण्यापासून रोखते पण बुरख्याच्या तावडीतून तिची सुटका झाली की ती सर्वासमोर असते.
14. पंचायत डॉक्टर – एक किंवा दोन अभ्यासक्रमांमध्ये एमबीबीएस प्रसूती झालेल्या पाच महिला डॉक्टर आहेत तसेच आरोग्य व स्वच्छतेबाबत जनजागृती केली मुलींच्या शिक्षण आणि लसीकरणाबाबत जागरूक कर बदलाचे वारे वाहत आहेत.
15. कोणीही थम्ब्स अप देणार नाही - काही वयाच्या महिला लोकांचे प्रबोधन करण्यासाठी सरपंचांनी स्वाक्षरी मोहीम राबवली
16. प्रत्यक्ष अमलात आणले म्हणजे प्रत्येक गावात सदस्य सही करायला आले.
17. स्वता अभियान – स्वता अभियानात सर्वाधिक सक्रिय महिलांनी भूमिका साकारल्या आहेत.
18. शौचालय असलेले घर – प्रत्येक घराची मूलभूत गरज एक शौचालय आहे ज्याच्या अडथळ्यामुळे घर पूर्ण होत नाही. यासाठी महिला संघटित होऊ शकतात काही ठिकाणी बदल सुरू करणारे काम झाले पण घरांबरोबरच सार्वजनिक शौचालयेही निधीही दिला गेला आणि त्याच्या देखभालीची व्यवस्थाही करण्यात आली.

पंचायतींमध्ये महिलांचा सहभाग:

73 व्या घटनादुरुस्तीनंतर पंचायतींमध्ये महिला पंचायतींमध्ये महिलांचा परिचय दिल्यानंतर डॉ बहुतांश राज्यांमध्ये महिलांचा सहभाग सतत वाढत आहे. आरक्षित जागांवर प्रतिनिधींची संख्या जास्त आहे महिलांची कार्य क्षमता आणि नेतृत्व शक्ती दर्शवते मात्र जनतेचा विश्वास वाढला असून राज्य यंत्रणेवरही महिलांचा विश्वास वाढला आहे. लोकप्रतिनिधी पंचायतीसाठी अनुकूल मानले जातात. मूलभूत प्रश्न आणि दैनंदिन आवश्यक सुविधांची व्यवस्था महिलांना अधिक समज असते, पंचायतीमधील महिलांच्या स्थितीवर परिणाम करणारे घटक

1. पारंपारिक विचारसरणीमुळे अनेक कुटुंबे महिला आहेत. ठिकाण घर मानले जाते आणि स्वातंत्र्य मर्यादित आहे.
2. पद्य व्यवस्था, प्रथा आणि पुरुषप्रधान समाज त्यामुळे महिलांचा दर्जा खालावलेला आहे.
3. ग्रामीण स्त्रिया मुख्यतः शेतीची कामे आणि संगोपन करतात -पोषणामध्ये व्यस्त असणे.
4. वनीकरण व्यवस्थेमुळे महिलांसमोरील आव्हाने - महिलांसमोर अनेक आव्हाने आहेत

पंचायतीचे पद स्वीकारल्यानंतर त्यांना कशाला सामोरे जावे लागते त्यानंतर प्रत्येक पावलावर त्याचा सामना करावा लागतो. खालील फरकांब्यतिरिक्त जातीभेद आणि पक्षीय राजकारणही महिलाच लोकप्रतिनिधींसमोर मोठे आव्हान आहे. लेखा संबंधित आव्हाने, डिजिटल सातत्य पद्धत, नियम, कायदे आणि सरकारी आदेशांचे योग्य ज्ञान नसणे.गदी कामावर जास्त अवलंबून राहणे आणि भांडवलशाही व्यवस्थेसमोर अनेक आव्हाने आहेत. उपाय - पंचायत सभामध्ये महिलांची किमान संख्या आणि योग्य परिस्थिती सुनिश्चित करण्यासाठी. अतिसंवेदनशील महिलांचे मानधन निश्चित करण्यात यावे,विशेषतः महिलांच्या सक्षमीकरणासाठी प्रयत्न केले त्यांना प्रशासकीय माहिती मिळावी म्हणून माहिती असावी. प्रशिक्षण कार्यक्रम चालवून त्यांना प्रशासकीय प्रक्रियेचे प्रशिक्षण दिले जाईल.ज्ञान देणे.

सकारात्मक निष्कर्षः

पंचायत ही एक संस्था आहे जी तळागाळातील खुली संस्था आहे. आणि जबाबदारी प्रक्रिया सुनिश्चित करण्यासाठी प्रयत्न संमती प्राधिकरण असे करू शकते. अशा परिस्थितीत महिलांना संधी आहे जेव्हा तो प्राप्त करतो तेव्हा तो त्याच्या सद्गुणांनी वैभवशाली होतो.. प्रतिनिधी म्हणून पंचायत प्रशासकाला योग्य आर्थिक सहाय्य देण्यासाठी बचत गट गती प्रदान करणे आणि भ्रष्टाचाराचा निषेध करणे जे काही करायचे आहे ते ती अधिक सहजतेने करते,असे सांगितले असे म्हणता येईल की आज भारतीय महिला जग आणि लोकशाही या दोघांची आध्यात्मिक साधना आहे जी प्रभावी आणि मजबूत आहे. आरोग्यापासून शिक्षणापर्यंत, पर्यावरणापासून लोककलांपर्यंत. त्यांनी विविध स्रोतांचा नव्या पद्धतीने अर्थ लावला आहे. स्वतः सपोर्ट ग्रुप देखील महिलांचे सक्षमीकरण करत आहेत. धातू ग्रामीण बँक आणि विविध सहाय्य गटांच्या मदतीने लहान युनिट्स चालवून महिला आर्थिकदृष्ट्या स्वतंत्र होऊ शकतात मजबूत होत आहेत.

संदर्भः

1. पांडे पी. संगीत स्केलची पाचवी नोंद. (2014). पंचायती राज व्यवस्थेतमहिलांचा सहभाग; एक समाजशास्त्रीय विश्लेषण, पी. क्रमांक ८९ – ९३, राधा कमल मुखर्जी, सचतन परंपरा, बरेली उत्तर प्रदेश.
2. डॉ. त्रिपाठी, के. के., (२०२१). पंचायत योजना मध्यम पृष्ठ क्रमांक ४७ कुरुद्वारे नवीन भारताची निर्मिती
3. अरुण धतवारी, एप्रिल 2022, महिलांसाठी पंचायती राज अध्याय क्रमांक-३४ कुरुवे नाय फकली.
4. सनी कुमार, 2020, पंचायतीकडून स्वच्छता प्रचारापर्यंत महिलांच्या संघर्षाची कहाणी, पान क्रमांक 35 .

5. डॉ. अंजली त्रिपाठी, डॉ. अरुणोदय बाजपेयी, 2010 जून 'महिला सक्षमीकरण, अंक क्रमांक मनोज कांत ऐपाध्याय, 'महिला सक्षमीकरण' दिशेने प्रयत्न आणि आव्हाने, पृष्ठ क्रमांक – ३९ कु. वंदना वामय, (2010). पंचायत राज व्यवस्थेत ग्रामीण महिलांची बदलती स्थिती ५४-५७,
6. राधा कमल मुखर्जी: सचतन परंपरा. आय. प्र. डॉ. सरोज तोमर, डॉ. अशोक कुमार 2010जानेवारी-जून पंचायत राज आणि महिला सक्षमीकरण :अनुभवजन्य अभ्यास' पी. नाही. 79-82
7. राधा कमल मुखर्जी सचतन परंपरा A.I. प्र.पाठी, के. के., (२०२१). पंचायत योजना मध्यम पृष्ठ क्रमांक ४७ कुरुद्वारे नवीन भारताची निर्मिती अरुण धतवारी, एप्रिल 2022, महिलांसाठी पंचायती राज अध्याय क्रमांक-३४
8. सनी कुमार, 2020, पंचायतीकडून स्वच्छता प्रचारापर्यंत महिलांच्या संघर्षाची कहाणी, पान क्रमांक 35.
9. डॉ. अंजली त्रिपाठी, डॉ. अरुणोदय बाजपेयी, 2010 जून 'महिला सक्षमीकरण, अंक क्रमांक 2006
10. डॉ. सरोज तोमर, डॉ. अशोक कुमार 2010 जानेवारी-जून पंचायत राज आणि महिला सक्षमीकरण